

NOTE DESPRE FILOZOFIA LUI MIHAI ȘORA: DIALOGUL CU SINE ȘI CU CELALALT, VICTOR NEUMANN

Crizele economico-financiare și de conștiință ale omului contemporan sînt îndatorate neajunsurilor generate de ineficiența gestionare a treburilor publice de către guverne și instituții diriguitoare, dar mai ales ignorării valorilor intelectuale și morale. Absența transparenței și a onestității în deciziile elitelor, dispariția ideologiilor și creșterea discrepanțelor dintre diferitele structuri sociale, revoltele spontane, terorismul și războaiele civile care au loc sub ochii noștri, bulversează valorile pe care s-au întemeiat organismele administrativ-politice ale lumii moderne. În condițiile în care dorința de schimbare se face resimțită peste tot în lume, este firesc ca intelectualitatea umanistă să-și asume rolul de căutător al soluțiilor. Uneori, în momentele dramatice ale istoriei, revenirea la starea de echilibru a depins de resemantizarea noțiunilor și a conceptelor fundamentale, de identificarea gîndului profund, de înțelepciune și inovație.

Opera filozofică a lui Mihai Șora este o continuă și provocatoare reflecție asupra problemelor care ne frîntînt. Dedicată cunoașterii omului din multiple perspective, ea se lasă citită în diversitatea întrebărilor și răspunsurilor formulate, în unitatea lor ca produs al uneia și aceleiași reflexivități. Experiențele filozofului au stimulat afit descoperirea existențialului, cît și a operaționalului. Decodarea sensurilor lui "a fi", "a face", "a avea" a favorizat translatarea condiției ontologice a omului, explorarea gîndului neexprimat, precum și "mersul cu picioarele pe pămînt" (Mihai Șora, *A fi, a face, a avea*, București, 2006. Vezi și Cuvînt după jumătate de secol, în Mihai Șora, *Despre dialogul interior. Fragment dintr-o antropologie metafizică*, Traducere din franceză de Mona Antohi și Sorin Antohi, București, 1995, p.214).

Refuzul ideologiilor și al comportamentelor generate de ele, dominînd trecutul imediat sau acela mai îndepărtat au făcut posibilă o reflecție de substanță, una ce nu zboară pe deasupra lucrurilor, onestă, credibilă. Cît privește atenția duală, aceasta a contribuit la înțelegerea sinelui și la aplecarea spre cunoașterea celuilalt. În genere, putem spune că în cazul lui Mihai Șora avem de-a face cu o perpetuă căutare a normalității, cu încercarea de aflare a locului și rostului individului și comunității în context universal, cu aspirația de a defini concretă actului uman.

Filozoful are interes pentru actul simplu de viață și pentru conceptualizarea lui. Deoarece structura de gîndire a fost influențată de-a lungul timpului de comportamente sociale, faptele istoriei devin un prilej de a problematiza moștenirile și de a sugera posibilele lor înțelesuri. În asemenea împrejurări, intenția este aceea de a afla o mai bună orientare spre viitor și, de ce nu, găsirea soluțiilor alternative la crizele actuale ale omenirii. Atunci cînd discutăm cazul concret al României, Mihai Șora nu ezită să explice un atare demers intelectual, preferînd, în interviuri ori dialoguri, să analizeze reflexele straturilor sociale și ale clasei politice așa cum s-au construit și autoconstruit și cum rezultă din "durata lungă" a istoriei:

"Nu mai există o memorie comportamentală, un automatism al reflexelor corecte

care să stabilească o continuitate între un trecut ce era, într-adevăr, pragmatic orientat spre viitor – orientat adică la modul pedestru și laborios, cotidian, de treabă bine făcută – și un prezent croit după criterii similare de corectitudine relațională. (...la cele două capete care interesează societatea românească din punctul de vedere al amenajării condițiilor de intrare corectă în viitor, adică: 1. la nivelul populației și 2. la acela al reprezentanților politici ai acestei populații, nu există o memorie corectă a trecutului ca vector spre viitor" (Mihai Șora în dialog cu Sorin Antohi, *Mai avem un viitor? România la început de mileniu*. Iași, 2001, p. 79).

E aici o aplecare firească, rațională și sentimentală deopotrivă spre realitățile universului uman din care filozoful face parte. Observația este fundamentală, căci ea are în vedere rostul emancipării de sub servituțiile ideologice-politice, importanța libertății de gîndire în diagnosticarea corectă a trecutului nu doar de istorici, dar mai ales de oamenii politici și de societate. În absența unei cunoașteri obiective a istoriei, riscul este nu doar al prelungirii și acuzării contradicțiilor, al supraestimării ori fașificării prezentului, dar și al imposibilității construcției viitorului. Prin recursul la memorie, Mihai Șora reduce în actualitate oameni și idei, locuri și fapte, bogate stări de spirit creionînd străfundul ființei. Niciind nu uită însă tragediile născute din pervertirea minții și sufletului sau din ignoranță. El are în vedere nu numai un cumul de informații despre predecesori, dar, îndeosebi, înțelegerea pluralității manifestărilor lor. Rememorează și problematizează originile intelectuale, socotindu-le totdeauna mijloc de recunoaștere a moștenirilor și posibilitate de decodare a canoanelor identitare.

Dialogul este un dar natural al filozofului, unul ce conferă autenticitate interogațiilor, mișcarea de idei avînd de cîștigat din profesionalizarea dezbaterii publice. În contextul creației filozofice românești, scrierile lui Mihai Șora au accente particulare, situîndu-se la o aprecieabilă distanță de predecesori (Virgil Nemoianu, Mihai Șora și tradițiile filozofice românești, în Mihai Șora, *Despre dialogul interior. Fragment dintr-o antropologie metafizică*, Traducere din franceză de Mona Antohi și Sorin Antohi, București, 1995, p. 219-237).

Cred că două sunt cauzele acestei situații: pe de-o parte, atracția față de discursul și valorile universale, față de acelea occidentale cu precădere; pe de alta, privirea senină îndreptată spre reușitele ori nereușitele semenilor, respectiv ale propriei comunități, recunoscînd în acestea trăsăturile bizantinorientale ale lumii ce populează jumătatea de răsărit a Europei. Filozoful scrie altfel decît congenierii săi ori decît profesorii ce i-au îndrumat studiile ori stimulat curiozitatea în anii studenției. Cu toate că este vorba de mentori adesea invocați cu ocazia rememorarii biografiei intelectuale, de exemple oferite de atmosfera universitară interbelică din România sau din Franța, în cazul lui Mihai Șora nu e vorba doar de o continuitate a preocupărilor, ci și de o discontinuitate în raport cu acelea ale generațiilor anterioare. E o adaptare la timpul trăit și o reluare din alte unghieri a discursului filozofic existențialist, o aducere în față a

unor reflecții marginalizate și o îndrăzneală de a considera viitorul deschis, susceptibil a fi reprojectat prin luminile și umbrele trecutului. De la identificarea sensurilor celor două verbe, "a fi" și "a avea", prin care se exprimă "acțiunea și pasiunea" "ființelor și lucrurilor lumii", la bucuria înfîlîrii și descoperirii celuilalt, Mihai Șora atrage atenția asupra normelor care contribuie la adevărata integrare a omului într-o "linie de univers" (Mihai Șora, *A fi, a face, a avea*, p. 141).

Mă opresc la unul dintre aspectele ce și-au pus amprenta asupra gîndirii lui Mihai Șora: deschiderea spre celălalt. Cred că aceasta e îndatorată nu numai bagajului intelectual, ci și unei experiențe de viață, particularităților unui oraș al României situat într-o regiune transfrontalieră, distingîndu-se îndeosebi prin multi- și transculturalitate. În ceea ce gîndește și spune, în felul în care se raportează la un altul, la o limbă, cultură și religie diferite de a sa proprie, filozoful probează un mod de a gîndi și de a fi care trimite la reflexele dobîndite în vremea copilăriei și a studiilor urmate la Timișoara.

Spiritul orașului din vestul țării, invocat adesea în timpul revolțelor din 1989 și după, fusese de-a dreptul remarcabil în deceniile trei și patru ale secolului trecut, atunci cînd Mihai Șora urma cursurile liceului C.D. Loga. Banatul ca identitate regională și Timișoara ca urbe reprezentativă a regiunii se născuseră dintr-o istorie abia încheiată în 1919; din interferențele petrecute în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea la granița a două mari imperii, cel austriac și cel otoman; din convergențele a două mari religii creștine, ortodoxă și romano-catolică; din înfîlîrea mai multor grupuri lingvistice, social-culturale și confesionale. S-a construit și autodefinit astfel o societate purtînd un cod cultural multiplu, o populație ale cărei însușiri comportamentale rezultaseră în primul rînd din normele coabitării și din libera alegere a practicărilor lor.

Acest fenomen de civilizație și cultură, singular nu doar la scara României, dar și a întregii Europe Centrale și de Sud-Est, l-a marcat profund pe Mihai Șora atît ca cetățean, cît și ca filozof:

"Ne înțelegem foarte bine, toți. Și, cum se vorbeau toate limbile, nu era o problemă să treci de la o limbă la alta sau eventual să vorbești în propria ta limbă, dacă o înțelegeai pe a celuilalt, dar nu o puteai vorbi, și să intri astfel în comunicare. Spus cu alte cuvinte, momentul timișorean a fost un moment de deschidere, care mergea mai departe decît această strictă prietenie de la distanță, pentru că zona Timișoarei a fost și una cu foarte multe căsătorii mixte" (*Mai avem un viitor? România la început de mileniu*. Mihai Șora în dialog cu Sorin Antohi, p.122).

Comparativ cu alte regiuni cucerite, integrate și administrate de imperii, Banatul avusese un statut aparte. Din pricina dominației otomane, nu conservase vechile forme medievale de organizare socială și profesională (a nobililor, a breslelor, a congregațiilor religioase), instituții administrative și legislații princiare – așa cum s-a întîmplat în cazul Transilvaniei –, de unde și oportunitatea experimentelor concretizate în formarea reflexelor mentale deschise dialogului, favorizînd coabitarea mai multor grupuri umane, cu limbi și culturi diverse, împrumuturile de tot felul, competiția și pragmatica dezvoltare economico-financiară. După cucerirea de la turci în anul 1718 și intrarea sub directă administrație a Vienei, Banatul a fost influențat de reorganizarea administrativă, de experimentele social-culturale ale Habsburgilor, respectiv de colonizările cu diverse populații, șvabi, bulgari, spanioli, italieni, francezi, cehi, slovaci, țigani, coabitînd cu populația majoritară românească și cu sîrbi. Acestui conglomerat, li s-au alăturat, admise fiind de autorități, populațiile evreiești de rit sepharadim și ashkenazim.

În locul unor comunități trăind cu spatele una la cealaltă, regiunea din vestul României se remarcase printr-un proces de amalgamare a valorilor social-culturale, corect identificat de Mihai Șora în plurilingvismul protejat și stimulat de relațiile interumane, în construirea familiilor mixte.

"Trebuie să spun că în Timișoara exista o revistă, *Banatul*, pe care, la un moment

dat, o conducea Camil Petrescu, care era o revistă trilingvă. Nu cu anexe în limba maghiară, cu traduceri din articolele românești publicate în prima parte, ci alternând cu aceste trei limbi, pur și simplu: română, maghiară, germană... creșterea Timișoarei s-a făcut printr-un aflus masiv de rurali. Ruralii maghiarofoni deveniți timișoreni rămneau maghiarofoni și aici, dar în general erau poligloți. Spun mai mult decât bilingvi, pentru că unii dintre ei știau și maghiara, și germana. Era și o populație sîrbă, indistinctă în masa populației românești, pentru că era românofonă în întregime și avea aceeași credință..." (Mihai Șora în dialog cu Sorin Antohi, *Mai avem un viitor? România la început de mileniu*, p.124).

În fapt, asemenea elemente de viață culturală favorizaseră multiplele translații și adaptări de noțiuni și concepte formatore ale limbajelor și ale structurilor de gândire la care trimite filozoful atunci cînd discută reperele însușite în Banatul natal. Din istoria a două secole a rezultat o orientare cosmopolită, ignorînd tribalismele, naționalismele și totalitarismele, una ce și-a probat foarte bine roadele în deceniile postimperiale, atunci cînd Mihai Șora frecventa renumitul liceu din Timișoara. Modelul cultural și social al Banatului ar fi fost potrivit entităților naționale și statale născute după primul război, mai ales că acestea fuseseră înclinate spre negarea și mai puțin spre integrarea celuilalt. Semnificațiile adînci și deschiderile de orizonturi ale societății multi-și transculturale, multi- și transconfesionale i-au dat lui Mihai Șora o admirabilă zestre care, adesea, i-a stimulat întrebările-cercetările.

"Voiam să spun că am venit dintr-o lume extrem de complexă, care era o lume a deschiderii, iar dovada că această mentalitate a perdurat nu doar de-a lungul întregii perioade bolșevico-dejiste, ci chiar și de-a lungul celei național-comuniste a lui Ceaușescu, este ziua de 16 decembrie 1989 la Timișoara și mulțimea de români care au făcut atunci zid în jurul locuinței lui Tökés László" (Mihai Șora în dialog cu Sorin Antohi, *Mai avem un viitor? România la început de mileniu*, p. 125).

Format în mediul social al unei urbe cosmopolite, nu e surprinzător că fusese șocat atunci cînd, la sfîrșitul anilor 1930, descoperă în capitala României obsesia identității (*Mai avem un viitor? România la început de mileniu*. Mihai Șora în dialog cu Sorin Antohi, p. 122-123).

Sînt puțini intelectuali ai României care să fi vorbit atît de elegant și de nonpartizan despre locul de origine, dezvăluind astfel argumentele ce stau la baza unui fel de a fi și de a se raporta la lume. În dialogurile lui Mihai Șora cu celălalt se ascunde un crez intim ce dă seamă asupra bogăției de valori. O dată prelucrate, rafinate, acestea devin principii călăuzitoare ale gândirii și ale vieții. În ceea ce scrie filozoful nu sunt doar exigențe culturale autoimpuse. Există o dorință de clarificări conceptuale, de analiză a unor locuri și fapte comune, un îndemn la atenția față de limbaj, față de controlul ideilor și mesajelor pe care intelectualul le produce și le așază în public.

Dialogul cu sine și cu celălalt izvorăște dintr-o disponibilitate mentală de a descifra inconfundabilele trăsături ale fiecărei ființe

umane, respectiv ceea ce le apropie grație urmării unui *sensus communis* și a unui *modus vivendi*. Autorul *Dialogului interior* și al *Sării pământului* se revendică de la înțelesul filozofic al iluminismului occidental, așa încît nu e de mirare știința argumentării raționale. Înțelesul conferit relației dintre eu, tu, el, ea, verbelor "a fi", "a face", "a avea", importanța acordată "dialogului generalizat", punerea în balanță a atenției "pur existențiale", profunde, de "fin discernămînt", cu "atenția operațională" generînd "reguli de conduită", sînt rezultatul mării curiozități intelectuale și sufletești, al jocului deschis și permanent al comunicării, al opoziției bine fundamentate față de cultura monologală și față de perspectivele ei totalitare. Prin novatoarele înțelesuri ideatice și comportamentale dezvăluite, Mihai Șora este și va rămîne un model de gîndire, o personalitate construind autentică punte de legătură între creația intelectuală est și vest europeană.

La Mulți Mulți Ani, Domnule Șora!

Timișoara/Nicosia, 24 august 2011

LECTIILE LUI MIHAI ȘORA

"Într-o lume în care se vorbește dezlanțuit, în care "comunicarea" (înțeleasă ca "socializare" incontinentă) a devenit un idol, Mihail Șora face figură de anahoret. E un campion al prezentei tăcute. Al surășului, al răspunsului amănat, al vocației de a asculta, eliberate de protocolul subînțeles al obligației (sau al pripei) de a răspunde neîntîrziat. Poate că e o chestie de fire, un soi de misterios filon tibetan răsărit, pe neașteptate în sobrietatea Banatului. Poate că e rezultatul trăit al unui traseu filozofic care merge de la "dialogul interior" spre dialogul "generalizat", răsurnând uneori raporturile: dialogul cu ceilalți e, până la urmă, lămurire de sine, iar dialogul cu sine trimite spre tot restul lumii. Dar tăcerea lui Mihai Șora e mai mult decît se poate imagina la prima vedere. Și sunt sigur că el ar putea fi mult mai eficient "fenomenolog" al ei. [...]

N-aș vrea să omagiez tăcerile germinative ale lui Mihai Șora prin exces de solemnitate. Prefer să mă refugiez în anecdotic. I-am cerut cîndva părerea cu privire la eventualele crize care pot surveni între părinți și copii, mai ales cînd cei din urmă se apropie de maturitate. "Nu poți fi de folos decît într-un singur fel" – a sunat răspunsul. "Printre-o indiferență binevoitoare". Așadar tăcerea atentă ca o soluție prelungită. Altădată l-am întregat cum își explică succesul pe care îl are printre tineri. "Nu le dau sfaturi!". Încă un beneficiu al tăcerii simpatice, de infinit mai eficientă decît logoreea omileticii familiei curente.

Maestrîi mei, Ion Frunzetti, Constantin Noica, Alexandru Dragomir m-au format mai curînd prin comuniunea născută din exercițiul vorbirii. Nu asta este "metoda" lui Mihai Șora. Am beneficiat, în mai multe rînduri, de conversația lui. Dar am învățat multe de la tăcerea lui și simt că de tăcerea aceasta nu mă voi sătura niciodată...." (Andrei Pleșu, *Tăcerile domnului Șora*)

"Atenția sa s-a oprit întotdeauna asupra momentelor aurale, de întemeiere, de emergență a marilor elanuri ale aventurilor spirituale ale ființei umane. În astfel de momente a căutat să deslușească natura specifică a diferitelor forme ale creației: științe, arte, filosofie. Și-a dat seama că interogația sa nu poate aspira decît la o "cunoaștere cu rest", că este obligat să se întoarcă mereu la gîndul său anterior, să-l reia și să-l supună unei analize necruțătoare. Așa se face că a simțit nevoia, de multe ori, să se prevaleze de un scenariu teatral care să scoată în evidență natura conflictuală a propriei sale reflecții, concomitența cu dialogul său real cu cei mai tineri....Este plăcut să vezi cum în aceste zile a fost primit la clubul septuagenarilor un partener al său de dialog a cărui lecție inaugurală la Collège de France [...] regăsește ceva din tensiunea spirituală a cărții lui Mihai Șora – *A fi, a face, a avea*.

Tăcerile lui Mihai Șora sunt, pentru mine, la fel de odihnitoare ca și spusele sale. Există o puternică solidaritate între diferitele sale scrieri, pe de o parte, și între aceste scrieri și comportamentul său ca ființă umană, pe de altă parte". (Solomon Marcus, *La rădăcina modului uman de a fi*)

"M.Ș. Singurul înțelept din generația mea. Înțelepciunea lui îi vine neîndoios din naștere, însă evenimentele au contribuit la ea în bună măsură. Dacă ar fi rămas la Paris, ar fi scris cărți, ar fi făcut o carieră universitară, de fapt ar fi avut o existență oarecare, acolo, vreme de douăzeci de ani de tăcere, și ce tăcere!, a înțeles lucruri pe care nici măcar nu le-ar fi putut ghici, dacă ar fi rămas aici. Cînd se spune că și-a ratat viața, se spune o tîmpenie. E foarte adevărat că noi ceilalți, în raport cu el, suntem niște decăzuți" (Emil Cioran, *Caiețe*)

"Totuși, nu sunt sigură că el este acela care mi-a atras atenția asupra statutului aparte al bătrînului în lumea modernă. În societățile tradiționale de tip oral, bătrînul deținea înțelepciunea și știința colectivității. Ca atare, îi domina pe ceilalți, era respectat, înconjurat, temut. În noile structuri ale modernității, cultura nu numai că este scrisă, dar schimbările pe orizontul științei și tehnicii sunt atît de rapide, încît orice generație postșcolară este repede depășită. După ce a trecut real pragul bătrîneții, un om modern devine chiar inutilizabil: un rebuț.

Cum progresul cunoștințelor nu înseamnă însă și un progres al cunoașterii, există și excepții. Ajunge să-l cunoști pe Mihai Șora ca să te convingi că, într-un fel, ea poate fi ca un basm ... "fără bătrînețe". (Monica Lovinescu, *Mihai Șora nu cădea în capcana niciunui stereotip*)

"[...] ce-i rămîne de făcut filosofului în Cetate? Lăsînd la o parte toate înaltele speculații care îi sunt proprii și încercînd să opereze cu noțiunile familiare semenilor săi, începînd cu noțiunea curentă de *interes*, atît de ambiguu desigur, și de impură, dar atît de general prizată în ziua de azi, el poate arăta oricui vrea să-l asculte că, stînd și cîntărind bine lucrurile, *adevăratul interes*, repet: *interes*, al fiecărui individ în parte (al lui propriu, bineînțeles, și nu al prezumptivului "vecin" de care s-ar putea să nici nu-i pese) nu este *interesul cu bătaie scurtă*, consumându-și efectele pe măsură ce acestea se produc, ci *interesul lui pe termen lung*, care – acumulînd anticipat și preventiv toate *feed-back*-urile succesive ale evoluției lui ulterioare (în măsura în care aceasta se lasă a fi prevăzută) – își croiește albia în așa fel încît, vrînd-nevrînd, ajunge până la urmă să se armonizeze cu interesele – și ele concepute pe termen lung – ale semenilor săi, cu care va izbui în felul acesta să înjghebeze o societate viabilă, asigurînd corecta conviețuire a tuturor, în respectul general al legilor, adaptate la nevoile de ființare ale membrilor Cetății.

Dar poate că cel mai potrivit ar fi ca filosoful în Cetate să fie doar acel tîun neliniștitor care, după un ilustru model, să-și incite concetățenii la o întoarcere salutară înspre considerare, cu îngrijorarea vitală, dar și cu lucidă detașare a temeiurilor propriilor lor ființe, care să-i pună în sfîrșit în postura de cîntăritori ei înșiși pentru ei înșiși ai propriilor lor adevărate interese". (Mihai Șora, Conferință rostită la "Institutul francez", 21 octombrie 1996)